

Perspektivy vzdělání

Vlastimil Pařízek

Máme k dispozici mnoho studií o trendech dnešního světa, o hrozbách, které odtud vyplývají pro přežití lidstva a o účinnosti parciálních metod, které hrozbám čelí. V souhrnu není obraz útěšný: četné tendence naznačují, že Země nebude pro člověka v dohledné době obyvatelná pro explozivní růst populace v mnoha částech světa za omezeného množství potravin, půdy a vody, zhoršení vzduchu a vody, vyčerpání surovin, sociální konflikty násobené silou zbraní, rozpad morálky a práva ve prospěch práva silnějšího na cokoli, neúspěch světových konferencí o hmotných předpokladech existence lidstva a o řešení sociálních konfliktů, pro slabost světových institucí, které se snaží zavést řád do dílčích oblastí ekonomických, finančních nebo politických. Dnešní svět naší civilizace nemá pevný pořádek. Předchozí tři řády – antický, křesťanský a osvícenský – sice trvaly každý několik staletí, ale nedokázaly trvale uspořádat lidské věci a po čase se vyčerpaly, přetrvávají jejich rezidua. Dnešek charakterizuje rozpad „světového“ řádu a jeho nahrazení dílčími řády, pluralitou pravd, odporem k totalitě řádu, živelným a chaotickým vývojem s vědomím neschopnosti svět řídit a založit světový pořádek.

Položme si otázku, jakou roli v uspořádání světa má a může mít poznání a vzdělání.

Jaká je role vzdělání v dnešní nápravě světa?

Tuto otázku si položil v 17. století Komenský, když se snažil vypracovat projekt nápravy světa v Evropě zničené třicetiletou válkou, utrpením, jehož „konce nevidíme“, zhroucením práva a morálky, rozkladem víry. Základní teze Komenského byla, že náprava světa není možná bez nápravy člověka. Té se musí účastnit všichni, a proto všichni musí být vzděláváni ve školách. Vzdělávací soustavu založil na myšlence, že všichni musí být vzděláni tak, aby vždy spojovali prospěch svůj s prospěchem ostatních, což je dodnes přijatelný základ etiky. Vzdělávání, které bylo těžištěm nápravných plánů, Komenský spojoval s dohodou vlád, církví a učenců, s vybudováním světového jazyka. Protože si za života v Amsterdamu, kde viděl styk s celým světem, uvědomoval, že Evropa je jen malinký kousek planety, rozvíjel myšlenku univerzálního jazyka na základě latiny a také arabštiny a mogulštiny. V pansofii spojoval poznání a víru.

V našem století H. G. Wells končil své monumentální Dějiny světa tvrzením, že osud lidstva je závodem mezi poznáním a vzděláním na straně jedné a katastrofou na straně druhé.

V podobném směru Pierre Teilhard de Chardin rozvíjel myšlenku noosféry jako „myslící sféry“, jako různými svazky hustě propleteného obalu naší země, stejně rozlehlého, ale mnohem homogennějšího, jehož nositelem je člověk.

Argumenty těchto tří myslitelů a mnoha dalších dokládají, že pro přežití jednotlivce i lidského rodu je vzdělání a v reformních souvislostech změna člověka rozhodujícím faktorem, ačkoli nikoli jediným.

Úkolem tohoto příspěvku je posoudit roli vzdělávání a vzdělanosti v přežití jednotlivce a lidstva.

* * * * *

Vzdělávání je dnes u nás i jinde vystaveno silné kritice, která poukazuje na to, že nedokáže změnit člověka, že sice roste školská vzdělanost, ale také kriminalita, že lidé se stávají účelově vzdělanou masou podřízenou výrobně spotřebitelskému charakteru naší civilizace.

Ve společnosti probíhá zápas o vzdělávání, jeho cíle a obsah. Tento zápas probíhá na mnoha frontách: v rodinách a ve školách, ale také v dalších vzdělávacích cestách, jako jsou rozhlas, televize a tisk, činy státníků a mezinárodních institucí, mezinárodní etika a právo i násilí, vlastní zkušenosti jednotlivců a skupin, další vzdělávací instituce jako církve a zájmové organizace, obsahově věda, umění a praxe. Všechny tyto vzdělávací cesty a instituce člověka kultivují nebo deformují a z tohoto hlediska je vzdělávací soustava obrazem společnosti. Když se říká, že obsah vzdělávání nemá seriózní základ, že fakulty opouštějí lidé, kteří jsou utilitární a úplatní, je to tvrzení, které je pravdivé jen zčásti a je odrazem celé společnosti, protože ta se celá – tedy nikoli jen školy – na vzdělávání podílí.

Které tu jsou rozhodující obsahy vzdělávání a jak se utvářejí v dnešní době? Tady je snad vhodné uvést jen dvě tyto oblasti: za první soubor poznatků a s nimi spojených dovedností a za druhé hodnoty, protože obě tyto oblasti jsou utvářeny vývojem světa a výrazně do něho zasahují. Oba tyto prvky mají bezprostřední význam pro sebeobranu individua a společnosti.

Problém poznání

Do šíření poznání zasahuje tisk, Internet, televize, škola a další vzdělávací instituce i ústní podání. Na člověka se hrne záplava poznatků. Je mu užitečná, ale zároveň způsobuje jeho povrchní obeznámenost. Pokud se v ní člověk nemá utopit, potřebuje proniknout od rozmanitosti jevů a jejich odrazu v nesčetných faktech a pojmech k poznání zákonů a principů, které ohromné množství fakt redukuje na zvládnutelnou míru a k poznání systémů budovaných na poznání souvislostí, především příčin. Povrchní vzdělání sestává z porůznu posbíraných poznatků, kdežto kvalitní poznání a vzdělání se opírá o interpretační schémata, organizující ideje a zákony, které uvádějí

změť poznatků do ladu a řádu. Takové poznání v naší společnosti poskytuje jediné škola a všechny ostatní vzdělávací instituce v tom na školu navazují. Proto snahy rozvrátit školu v tomto jejím určení ve jménu „hrající si školy“, „svobodného a spontánního rozvoje individua“ vydávají bezbranného absolventa na pospas společenskému chaosu a džungli.

System, který škola buduje, je rozvracen mohutnými výrobně spotřebitelskými organizacemi, které vyvíjejí obrovský tlak na vzdělávání v tom, že si vynucují odborně vzdělávací orientaci škol. Člověk se vzdělává „for to make money“. Už na základní škole se klade důraz na praktické užití, na přípravu k operativě, ke konkurenceschopnosti a k efektivnosti práce. Škola je budovaná jako miniatura zařízení pro výrobu a služby: vyžaduje se pravidelná docházka, plnění úkolů, pravidelné hodnocení výkonů a jejich premiování známkami, soutěžení. Tento směr školního vzdělávání je nutný, protože společnost, má-li vůbec existovat, potřebuje práci a to také vysvětluje, proč výrobní podniky a jejich zájmy ovládly i školní vzdělávání spolu se zájmy státu na výchově občana. Tyto síly však zároveň potlačují ty složky školního vzdělávání, které se spotřebitelskovýrobnímu mechanismu vzpírají.

Vzdělávání, a to nikoli jen školní, se dostává do rozporu s těmito rozhodujícími silami naší společnosti a pěstuje nadále také hodnoty, které se utvářely od antiky. Ve škole tyto hodnoty uchovává hudební, výtvarná a literární výchova, tělesná výchova, dějepis, občanská výchova a částečně i další předměty, jako je biologie. Také mimo školu drama, výtvarné umění a hudba, náboženství a filozofie si kladou otázky, které prolamují každodenní starost o živobytí, vyjadřují hlubší poznání člověka a lidstva a kladou si otázky o smyslu života, učí „něco vyššího chtít“. Výrobně spotřebitelské síly se sice snaží podříditi si i umění nadacemi, cenami, sponzorováním, ale nedaří se to zcela, nakolik se dosud nepodařilo podříditi člověka plně výrobně konzumnímu mechanismu.

Hodnotová orientace člověka

Pod tlakem spotřebitelské společnosti je i druhá podstatná část vzdělávání, tj. vytváření hodnotové orientace člověka. Tradiční antické hodnoty – pravdy, dobra a krásy – byly deformovány a dnešní obraz světa je toho dokladem. Hodnotu pravdy zpochybnil v politice už Niccolo Machiavelli na začátku 16. století, dnes ji zpochybňuje kdekdo. Nepravdivé informace jsou základem reklamy, demagogie, pomluv a zastírání skutečných cílů, staly se součástí výbavy politiků a vlád. Nový je jen požadavek, aby lež byla obratná a dobře maskovaná, aby se na ni hned tak nepřišlo. Pragmatická pluralita pravd je filozofickým zdůvodněním tohoto prostředku mocenského politického zápasu. Přesto společnost pravdu potřebuje a vzdělávání se tu opět dostává do střetu s realitou. Doplácejí na to absolventi škol, kteří odcházejí

do praxe plní ideálů a prožívají „šok z praxe“, který vede buď k jejich izolaci, anebo ke konformitě se stávajícími poměry. Potřebu pravdy vyjadřují i občasně vládní akce proti korupci a rozkrádání v různých zemích.

Rozpad klasických hodnot má negativní stránku a konzumní způsob života neodpovídá představě plného a kvalitního života, životního naplnění, troskotá přinejmenším tváří v tvář smrti, kterou do spotřebitelského pojetí nelze nijak začlenit. Jednotlivec je otupován reklamou i veřejným děním. Spotřebitelský způsob života a s ním spojený posun hodnot sice zabezpečuje dostatek potravy, teplo a sucho, ale má také odvrácenou tvář v důrazu, který klade na prospěch jednotlivce a tím vytváří základ pro jednání, které podporuje osobní rozkoše, jako jsou drogy, alkohol, rozpad rodin, pokles porodnosti a péče o děti apod. a tím oslabuje přežití celku.

Tento vývoj hodnot není důsledkem selhání školy, ale má základ v charakteru společnosti. Škola se s ním dostává do konfliktu v tom, že odráží zájmy celé společnosti, pokud pěstuje kázeň, skromnost, vzájemnou pomoc a spolupráci namísto boje všech proti všem v konkurenčních střetech a mocenských bojích. Škola svým programem tolerance, úcty a ohleduplnosti, nutným pro soužití v mikroklimatu třídy a školy, podstupuje marný boj s televizním násilím, které vlivné síly společnosti podporují proto, aby vychovaly nemyslicí a necítící perspektivní agresory. Vzdělávání podstupuje nerovný a předem ztracený boj s tabákovým průmyslem a s výrobcí lihovin, kteří vnucují své výrobky, ačkoli vědí, že škodí lidskému zdraví. Dnes tyto síly prosazují legalizaci drog a používají demagogie, aby zabránily jejich zákazu.

Vzdělávání jako záležitost celé společnosti

Abychom neskončili zcela pesimisticky a v depresi. Společnost a její poznávací nástroje si uvědomují hrozby, které pro přežití představují soudobé trendy a hledají cesty k nápravě. Protože všechny programy zahrnují ty či ony hodnoty, točí se nápravné projevy kolem kultivace člověka.

Snad z dosavadního rozboru vyplynulo, že vzdělávání člověka je věcí a odpovědností celé společnosti, že ho nelze odsunout do málo účinné oblasti školství. Škola může podpořit celospolečenský vzdělávací program, ale nemůže ho suplovat, ačkoli je k tomu nucena. Vyvstává potřeba „občanské víry“, moderního společenského řádu, který by byl v zájmu přežití jednotlivce i ostatních. Ve smyslu takového řádu je vzdělávání klíčem k nápravě společnosti. Potřebu takového celospolečenského řádu dokládají dílčí řády, které se utvářejí v dopravě, financích, politice, ale které postrádají obecnost, jsou často protikladné, odporují si a nejsou sjednotitelem nového myšlení.

Vzdělávání v minulých kulturách bylo budováno na řádu celé společnosti,

ať to byla antika, křesťanství nebo osvícenství. Tyto řády zaručovaly školnímu vzdělávání podporu ostatních oblastí života společnosti včetně třeba soudnictví a byly základem jeho síly. Uvedené řády měly jasně formulovanou doktrínu vzdělávání. Naše společnost takovou doktrínu nemá, a proto ani vzdělávání nemůže být dostatečně účinné, může mít jen částečný vliv a to je pak předmětem kritiky.

Výhledy vzdělávání pro příští století

Pokusme se vyvodit z dosavadního rozboru odpovědi na otázky o perspektivní roli vzdělání ve společenském vývoji a o přeměnách školního vzdělávání.

Dá se předpokládat, že kultivace mládeže i dospělých se stane klíčovou záležitostí se zvyšující se prestiží. Důvodů k tomuto tvrzení je několik. Jestliže v minulosti Evropa byla s to rozvinout se v nevídané míře ekonomicky a sociálně díky pokroku vědy, techniky a vzdělání, což uskutečňovala svobodná inteligence, pak stejné síly by jí měly pomoci čelit dnešním i budoucím hrozbám. Tři základní rysy dnešní společnosti, tj. internacionalizace ekonomiky, vznik informační společnosti a akcelerace vědeckého pokroku předpokládají prudký růst vzdělanosti.

Kromě toho škola a další vzdělávací instituce umožňují smysluplně a levně zaměstnat pracovní síly uvolňované růstem produktivity práce, s čímž si naše společnost neví rady. Dnes je stále zřejmější, že kolotoč stálého růstu hrubého domácího produktu, životní úroveň měřené spotřebou a tím vyšší zaměstnanosti je bezvýhodný. Společnost vyvinula mohutné výrobní síly a to jí umožňuje nejen starat se o staré a nemocné, ale ve značné míře uvolnit lidi pro vzdělávání a zábavu ve volném čase a pěstovat luxus sociální podpory nezaměstnaným. Přitom školní vzdělávání placené státem je levnější než sociální podpora v nezaměstnanosti. Jestliže vysokoškolák na právnické nebo pedagogické fakultě či na vysoké škole ekonomické stojí stát kolem dvou tisíc korun měsíčně, jsou sociální podpory vyšší. Přitom studenti se vcelku lépe chovají, mají smysluplný program a tedy také vyžadují menší náklady na policii než nezaměstnaní, kteří propadají depresím, drogám a jsou náchylnější k trestné činnosti. Proto je škola součástí sociální záchranné sítě. Je to vidět i z toho, že ve vyspělých zemích spolu s růstem nezaměstnanosti stoupá i počet studentů v terciálním školství. Z těchto jednoduchých ekonomických propočtů se dá také u nás očekávat nárůst počtu studentů. Tím se také částečně řeší jeden z tradičních problémů, totiž jak zaměstnat jakoukoli sociálně přijatelnou činností volné pracovní síly, což je záležitost, která se řeší hlavně živelně. Redukce vzdělávání proto mohou být jen dočasné a násilné.

V souvislosti s uvědomovaným významem vzdělávání se dá předpokládat, že poroste postavení pedagogiky mezi vědami.

Dá se očekávat, že stát jako představitel celospolečenských zájmů převzme kontrolu nad těmi vzdělávacími cestami, které mají negativní vliv na společnost, jako je propagace alkoholu a kouření nebo výchova k agresivitě a bezohlednosti, jak ji uskutečňují některé televizní pořady. Druhou stránkou nutné státní intervence je podpora všech vzdělávacích programů, které mohou příznivě působit na hospodářský, sociální, zdravotní a populační vývoj a na ušlechtilý způsob života ve volném čase.

Přeměna poznání, hospodářského a sociálního života spolu s vývojem vědy, techniky, umění a praxe má už dnes vliv na obsah vzdělávání. Do něho se ve větší míře včleňují poznatky a dovednosti spojené s moderními nosiči informací a mění se i skladba obsahu vzdělávání. Záplavě informací může čelit jen rostoucí váha obecných poznatků, zákonů a principů, systému poznatků, která přece jen umožňuje zvládnout celek lidského vědění a také komunikaci mezi různými obory poznání a činnosti.

Spolu s tím už dnes začíná růst ve vzdělávání význam intelektových dovedností, a to myšlenkových operací, jako je analýza, syntéza a synkrize, abstrakce a generalizace, srovnání a rozlišování, dále operací s pojmy a také váha metod poznávání a učení, paměti a hodnocení. Myšlenkové dovednosti vyjdou z dosavadního stínu učiva, z postavení přidruženého a nezáměrného efektu učení do pozice rovnocenné složky učiva. Pedagogika k tomu už vhodné postupy vypracovala.

Do soustavy hlavních cílů školy naléhavě vstupují pozitivní sociální hodnoty. Účinnost vzdělávání v tomto směru ovšem závisí na tom, zda je přijme celá společnost jako svůj program a nebudou ho blokovat vzdělávací programy jiných vzdělávacích institucí třeba akčními filmy.

Z vývoje obsahu vzdělávání vyplývají i požadavky na učitele v několika směrech. Prvním je obnova tradice učitelských organizací, jak se u nás rozvíjela na konci 19. století a plně se uplatnila po první světové válce. Tehdy učitelé programově přijali plnou odpovědnost za vzdělávací politiku, podobně jako lékaři přijímají odpovědnost za zdraví občanů a právníci za právo. Učitelské organizace také programově bojovaly za sociální postavení učitelů. Tato tradice byla přerušena a nahradila je rezignace ve vztahu ke vzdělanosti národa a slabost učitelských organizací ve věci sociálního postavení učitelů. Tato situace se velmi pomalu začíná měnit.

Zvýšená role vzdělávání a přeměny jeho obsahu jsou spojeny s vybavením učitelů, a to nejen subjektivními předpoklady úspěchu vyučování, způsobilostí, ale také objektivními podmínkami jejich práce. Jestliže se mění mládež a je více ohrožena než dříve, jestliže do škol pronikají negativní rysy dospělé společnosti, může tomu škola čelit do jisté míry jen potud, pokud k tomu

bude vybavena hmotně, organizačně i programově. Účinnost vzdělávacích programů předpokládá i participaci samosprávy, veřejnosti a její spoluodpovědnost při řízení školství. Znamená to také, že školy a učitelé vystoupí z dřívější anonymity a otevřou se rodičovské i širší veřejnosti.

Předpokladem zmíněné role a účinnosti školy je i participace žáků na výběru a uspořádání učiva, na organizaci vyučování a na metodách učení.

Ve všech těchto tendencích, které se zakládaly už v minulé zkušenosti, je rozhodující vzdělávací program celé společnosti, odvozený od jejího programu přežití. Škola sama nemůže věci změnit, může je jen udržovat. Je trvale neúnosné, aby škola byla vyřazena ze hry o budoucnost a byla jen servisem výrobně spotřebitelského mechanismu, protože nejde jen o školu. Vzdělávací program společnosti zahrnuje všechny vzdělávací instituce, tedy i rodinu, televizi, film, hrací automaty, reklamu atd. a je nadřazený ostatním sférám života společnosti přesto, že je tlačěn do pozadí. Důvod jeho objektivní role je v tom, že člověk a jeho kvalitní existence je nejen prostředek, ale také cíl života.

Literatura

- GASSET, J. O. *Vzpouza davů*. Praha: Naše vojsko, 1993.
- HEGEL, G. W. F. *Základy filozofie práva*. Praha: Academia, 1992.
- CHARDIN, P. T. *Místo člověka v přírodě*. Praha: Svoboda, 1993.
- Key data on Education in the European Union*. Brusel: European Commission, 1996.
- KOMENSKÝ, J. Á. *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. Díl I.–III. Praha: Svoboda, 1992.
- NOVÁČEK, P., HUBA, M., MEDERLY, P. *Ohrožená planeta na prahu 21. století*. Olomouc: UP, 1998.
- PATOČKA, J. Filozofie výchovy. In PATOČKA, J. *Sebrané spisy I, péče o duši*. Praha: Oikúmené, 1997, s. 363–440.
- WELLS, H. K. *Dějiny světa*. Praha: O. Štorch, 1936.

PAŘÍZEK, V. Perspektivy vzdělání. *Pedagogická orientace* 1999, č. 4, s. 17 až 23. ISSN 1211-4669.

Adresa autora: Prof. PhDr. Vlastimil Pařízek, DrSc., Pedagogická fakulta UK, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha